

ԱՎԱԳ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

ՍԵԻՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ. ԱՆՅՅԱԼԸ, ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ, ԱՊԱԳԱՆ (քաղաքագիտական վերլուծություն)

«Ի սրտէ փափագող իմ սիրեցեալ ազգիս երջանկութեան եւ իմ պանծալի Հայրենիքի եւ Պետութեան բարգաւաճման եւ յարաբերութեան՝ եւ շարունակ աղօթում էի, որ Աստուած ինձ արժանացնէր տեսնել իմ Հայրենիքի ազատութիւնը, անկախութիւնը եւ միացումը»:

ԳԵՈՐԳ Ե. ՍՈՒՐԷՆՆԱՆՑ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
3 Սեպտեմբեր 1920 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՍԵԻՐԻ պայմանագիրը կարեւոր նշանակություն ունեցավ հայ քաղաքական մտքի համար եւ առանձնահատուկ էր ակնկալվող արդյունքով: Թեպետ պայմանագիրը վերջնական չլուծեց թուրք-հայկական հակամարտության խնդիրը, սակայն Եւրոպան վերջապես փորձեց խորտակել թուրքական բռնատիրությունը: Այդ մեծ նշանակություն ունեւ, քանզի մինչ այդ Եւրոպան ամեն կերպ աջակցել էր թուրքական պետականությանը, ինչպես իրավացի Ն. Ադոնցն է նշում. «Վերջապես Եւրոպան քաջություն ունեցավ եթե ոչ ամբողջապես խորտակելու, գեթ դուրս քաշելու թունավոր սողունի ատամները, որին նա դարեւ շարունակ սնուցել էր իր իսկ սեփական քաղաքակրթության կրծքին»¹:

Ա. ՍԵԻՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

Դիվանագիտության եւ Հայկական հարցի երկարամյա պատմության ընթացքում Սեւրի պայմանագիրն ամենից հետաքրքիր դրվագներից է²:

¹ Ն. Ա. ԴՈՆՑ, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Ե., 1989, էջ 13: Գրքուկը սկզբում հրատարակվել է անգլերեն: ՏՆՆ N. ADONTZ, Towards the Solution of the Armenian Question. London, 1920. Yerevan, 2007.

² Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Սեւրի պայմանագիրը եւ հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, Ե., 2004, էջ 40—45:

Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի շուրջ բանակցությունները եվրոպական տերությունների մրցակցության պայմաններում ձգձգվեցին: Առաջին աշխարհամարտի արդյունքների ամփոփմանը կոչված Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին գործուն կերպով մասնակցում էին Ավ. Ահարոնյանի ու Պողոս Նուբարի³ պատվիրակությունները, որոնք ներկայացրին մի շարք հուշագրեր⁴:

Պայմանագրի մշակման սկիզբը 1920 թ. փետրվար-մարտի կոնդոնի խորհրդաժողովն էր, ուր հայերը ներկայացրին պահանջներ: Դրանք հիմնականում հետևյալն էին. Վանի նահանգ՝ առանց Հեքքյարիի գավառի, Բաղեշի նահանգ՝ առանց Սղերդի գավառի, Կարինը, Խարբերդը, Դերսիմը եւ ելք Սեւ ծովով, իսկ Կիլիկիայի համար պահանջվում էր ֆրանսիական մանդատ, նշելով, որ 800 հազար հայ գաղթական կարող է վերադառնալ իր երկիր⁵: Այս առթիվ Ավ. Ահարոնյանը նշում էր, որ «տարաբաղդաբար շահագրգռուած պետութիւնների մրցակցութիւնը եւ առհասարակ Հայկական հարցի բարդութիւնը» պատճառ հանդիսացան խնդրի կարգավորման ուշացմանը⁶: Իսկ հիմնական փուլը 1920 թ. ապրիլի 18–26-ի Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովն էր⁷:

Ժամանակի հեռավորությունից այսօր էլ հայեցակարգային է Զ. Կիրակոսյանի եւ Ռ. Սահակյանի դիպուկ տեսակետը. «Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում ավելի ցայտուն դրսևորվեցին միջիմպերիալիստական գլոբալ հակասությունները: Մերձավոր Արեւելքում մեկը մյուսին խաբելու, միմյանցից առաջ անցնելու մոլուցքը օտարացնում էր երեկվա դաշնակիցներին: Այս բանն ավելի բնորոշ էր Թուրքիայի հետ կնքվելիք խաղաղության պայմանները մշակելիս: Ամբողջ 1920 թ. իրադարձությունները եկան հաստատելու այս ճշմարտությունը: Սան Ռեմոյում գլխավոր կոնֆլիկտը նավթի համար էր: ԱՄՆ-ը դժգոհ էր Մոսկվի նավթից զրկվելու համար»⁸:

³ Պողոս Նուբարի մասին տե՛ս Ս. ՊՂՂՍԵԱՆ, Պողոս Նուբար փաշա, Ե., 2004.:

⁴ Տե՛ս օր.՝ «Հայկական Հարցը հաշտութեան կօնֆերանսի առաջ», Թիֆլիս, 1919: La Question Arménienne. Paris, 1919. A. AHARONIAN, BOGHOS NUBAR, Tableau Approximatif des Réparations et Indemnités pour les Domages subis par la Nation Arménienne en Arménie de Turquie. Paris, 1920.

⁵ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 215, թթ. 1–3, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թթ. 74–77, 81–82: Ա. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ, Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լոզան, Պոսթրեն, 1943, էջ 44–51:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 215, թ. 1:

⁷ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ խորհրդային արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923 թթ.), Ե., 1972, էջ 612–671: Documents on British Foreign Policy, 1919–1939. vol. VIII, London, 1958, pp. 46–64, 93–94, 107–145, 156–179.

⁸ Տե՛ս Զ. Կիրակոսյան, Ռ. Սահակյան, Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը եւ Հայաստանը, ԲՀԱ, 1972, թ. 3, էջ 19–24:

Վերջապես, 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի արվարձան Սելրուֆ կնքվեց սուլթանական Թուրքիայի հետ այդքան սպասված եւ չարչրկված պայմանագիրը⁹:

Հայաստանը ճանաչվում էր Ազատ ու Անկախ պետություն ինչպես դաշնակիցների, այնպես էլ՝ Թուրքիայի կողմից: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի սահմանների որոշմանը, ապա այն հանձնվեց ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի¹⁰ «բարեհաճությանը»:

Սելրի պայմանագրին հաջորդեց տերությունների միջեւ հակամարտության սրումը, եւ այն ձեւափոխելու քաղաքականությունն ավելի մեծ թափ ստացավ: Դեռ պայմանագրի թանաքը չէր չորացել՝ տերությունները ձեռնարկեցին այն փոփոխելու՝ հարմարեցնելով ստեղծված նոր իրադրությունը: Իսկ նոր իրադրությունն աշխարհի անտարբեր աչքի առջեւ արագնացող Թուրքական նվաճողական քեմալականությունն էր, որի համար պայմանագիրը կարող էր ճակատագրական լինել: Մուստաֆա Քեմալը 1921 թ. մարտի 1-ին մեջլիսի բացման ժամանակ շեշտեց. «Անցյալ տարի մեզ սպառնացող ամենից մեծ աղետը Սելրի պայմանագիրն էր»¹¹: Մեկ տարի անց նույն ամբիոնից խոստովանեց. «Սելրի պայմանագրի իրականացումը մեզ համար կնշանակեք տնտեսական եւ քաղաքական առումներով մահվան դատավճիռ»¹²: Իսկ «Ազգային ուխտ»-ում շեշտում էին հայերին ոչ մի թիվ հող չզիջելու վճռականության մասին¹³:

Սելրի ձեւափոխմանն էին միտված 1920 թ. դեկտեմբերի եւ 1921 թ. փետրվարի Լոնդոնի եւ 1922 թ. Փարիզի խորհրդաժողովները, որտեղ Հայկական հարցը վերածվեց սոսկ «ազգային ակուլի» վերացական ու սին խոստման: Այս իրավական անարդարությունների անբարո շղթայի գագաթնակետը Լոզանի խորհրդաժողովն էր, երբ Եւրոպան՝ քեմալականների հետ համագործակցած, ձեռնարկեց Հայկական հարցի

⁹ *Տէս Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 672—683*: Traité entre les Principales Puissances Alliées et l'Arménie signe le 10 Août 1920 à Sèvres. Paris, 1920. Treaty of Peace with Turkey signed at Sevres, August 10, 1920. London, 1920.

¹⁰ Վիլսոնը մինչ այժմ հայկական հանրային-քաղաքական ու գիտական շրջանակներում գերազանցապես դրական համարում ունի որպես հայասերի կերպար: Տէս օր. Տ. ՍԱՀԱՅԱՆ, Վուդրո Վիլսոն, Ե., 2009:

¹¹ Տէս ԿԵՄԱԼ ԱՏԱՅՐԿ, *Избранные речи и выступления*. М., 1966, с. 150. Քեմալի տեսակետները մանրամասն տէս MUSTAFA KEMAL, Nutuk. Cilt 1—3. Ankara, 1927. АТАТҮРК, *Speech Delivered by Ghazi Mustafa Kemal*. Leipzig, 1929. К. М. АТАТҮРК, *Путь новой Турции*. тт. I—IV.— М., 1929, 1932, 1934.

¹² Տէս ԿԵՄԱԼ ԱՏԱՅՐԿ, *цит. соч.*, с. 227.

¹³ Տէս Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 606—607:

«վերջնական լուծմանը», որից Քերզոնի խոստովանությունը արդեն «նավթի հոտ» էր գալիս¹⁴:

Իսկ մինչ այդ, Քե դ'Օրսեյի 1922 թ. մարտի 23-ի արտգործնախարարների հանդիպմանը Ֆրանսիացի Պուանկարեն վերջնական ձեռքերը «լվաց» Հայկական հարցից. «Ամենաքիչ համաձայնություն եղել է Սեւրի պայմանագրի շուրջը: Դա ամենեւին էլ պայմանագիր չէ: Դա պարզապես նախագիծ է, որը ստորագրվել էր, բայց չէր վավերացվել: Ֆրանսիական ոչ մի կառավարություն չէր կարող պաշտպանել Սեւրի պայմանագիրը¹⁵»:

Մինչդեռ, տարիներ շարունակ Արեւմուտքում գոյություն էր ունեցել այսպես կոչված «հայասիրական» շարժում, որը հասարակական հնչեղությունից այդպես էլ գործնական քաղաքական մակարդակի չվերաճեց: Օրինակ՝ Մեծ Բրիտանիայում Գլադստոնից սկսած, թեպետ ոչ ուժեղ ընդգծված քաղաքական դերակատարմամբ, գոյություն ունեւ հայամետ հասարակական կարծիք¹⁶: Առավել հայամետ էր ԱՄՆ-ի հասարակական-քաղաքական շրջանակների դիրքորոշումը, ինչը բուն պետական շահերից զատ պայմանավորված էր նաեւ Հ.Յ.Դ. ու Հայ դատի անխոնջ մարտիկ Վահան Քարտաշյանի անդուլ քարոզչական աշխատանքով¹⁷: Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային, այն 1890-ականներից Եւրոպայի «ամենահայասիրական» երկիրն էր, բազմաթիվ հրատարակություններով, որոնցից հիշատակենք վարչապետ Ժ. Կլեմանսոյի գրքույկը¹⁸:

Ահա, ընդհանուր գծերով այդ տարիներին միջազգային դիվանագիտության մեջ նման ոչ հավասարարժեք ուղի անցավ Հայ դատը:

Բ. ՍԵՒՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սեւրի պայմանագիրն ունի երկակի բնույթ: Առաջին՝ եթե Օսմանյան կայսրությունը զգալիորեն մասնատվելով՝ վերածվում էր եվրոպական

¹⁴ Տե՛ս Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 735—764: Treaty of Peace with Turkey- Lausanne. London, 1923. Traité de Paix avec la Turquie et Autres Actes signés à Lausannes. Paris, 1923.

¹⁵ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 716:

¹⁶ Տե՛ս օր.՝ Armenia. Its People, Sufferings and Demands. London, 1918. Armenia and Settlement. London, 1919. Cilicia and Armenia. London, 1920.

¹⁷ Տե՛ս օր.՝ Armenia and Her Claims to Freedom and National Independence. Washington, 1919. A Memorandum on the Recognition of the Government of the Republic of Armenia. Washington, 1919. V. CARDASHIAN, The Lausanne Treaty, Mosul Oil and Armenia. New York, 1927.

¹⁸ Տե՛ս G. CLÉMENTEAU, La Politique des Massacres. Paris, 1920.

«կիսագաղութի»¹⁹, սակայն պետք չէ մոռանալ, որ այդ նույն կայսրությունն իր հսկայածավալ տարածքով թուրքերի կողմից բնիկ ժողովուրդների նվաճման ու բնաջնջման արդյունք էր: Երկրորդ՝ պայմանագիրը պատմական եւ համամարդկային առումներով արդարացի էր հենց ազգային փոքրամասնությունների՝ ոչ թուրք ժողովուրդների (հայ, հույն, արաբ, քուրդ) հետագա ճակատագրի համար՝ հատկապես ունենալիք առաջադիմական նշանակությունը, որով, թեպետ դեռ միայն թղթի վրա, սակայն, իրավական որոշակի նախապայմաններ պետք է ստեղծվեին նշյալ ժողովուրդների պետաքաղաքական ազատագրման համար²⁰:

Մինչեւ Սելրի կնքումը սուլթանական թուրքիան իրավագույն եւ հարստահարվող ոչ թուրք ժողովուրդների ամբողջություն էր, ժողովուրդների կատարյալ բանտ: Առաջին աշխարհամարտում նրա պարտությունը պետք է սկիզբ դներ այդ ժողովուրդների քաղաքական ճակատագրի արմատական բարեփոխմանը: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարը կարծես թե պետք է լուծեր այդ հիմնախնդիրը²¹:

Սակայն, Մուդրոսի զինադադարից հետո, մասնավորապես հայերի պարագայում, այդպես չեղավ: Առնվազն 1918 թ. հոկտեմբերից մինչեւ 1920 թ. օգոստոս եվրոպական տերությունները ոչ մի իրական քայլ չձեռնարկեցին տարագիր հայությանն իրենց հայրենի բնակավայրերը վերադարձնելու ուղղությամբ: Մինչդեռ, նման հնարավորություններ նրանք ունեին: Բավական է նշել, որ Կ. Պոլսից մինչեւ Միջագետք տեղակայված էին նրանց զորքերը: Հենց Սելրի նախապատրաստումն առաջ բերեց միջդաշնակցային հակասությունների առավել սրում, քանզի նախկին Օսմանյան կայսրության բարդ ու խճողված հիմնախնդրի կարգավորումը նրանց համար ամենից դժվարին գործն էր: Եւ ամենեւին ոչ պատահաբար Վերսալի դաշնագրից միայն 13 ամիս անց կնքվեց Սելրինը:

Եւրոպական քաղաքականության բնորոշ հատկանիշը թուրքիայի խնդրում միասնական դիրքորոշման բացակայություն էր: Այդ հանգամանքը հատկապես պարզորոշ արտահայտվում էր անգլո-ֆրանսիական մրցակցությամբ²², արեւելյան գործերում հաստատուն քայլերով

¹⁹ Sönmez D. FROMKIN, A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. New York, 1989. A. L. MACFIE, The End of the Ottoman Empire. Harlow, 1998.

²⁰ Տե՛ս Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 46–54:

²¹ Տե՛ս Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 537–539:

²² Sönmez H. H. CUMMING, Franco-British Rivalry in the Post War Near East. Oxford, 1938.

ամրապնդվել ձգտող ԱՄՆ-ի²³ դեմ նրանց ընդհանուր դիմակայությանը: Այդ պատճառով միջպետական հակամարտությունը Մերձավոր Արեւելքում գրեթե բացառում էր Թուրքիայի դեմ համատեղ գործելու իրական հնարավորությունը: Բնականաբար, եվրոպական դիվանագիտության քայլերը Հայաստանի հանդեպ մասնավոր բնույթ ունենալ չէին կարող:

Այդ ամենն անհրաժեշտ է ընկալել ու մեկնաբանել Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ ընդհանուր քաղաքականության եւ Մերձավոր Արեւելքում նրանց ռազմավարական նպատակների ու շահերի համապատկերում: Իսկ նման գերխնդրի լուծման համար, ինչպես նաեւ Մերձավոր Արեւելքում գերիշխանություն հաստատելու տեսանկյունից, նրանք պատրաստ էին (ինչը հետագայում արեցին) զոհաբերել արեւելքում Հայաստանին, իսկ արեւմուտքում՝ Հունաստանին: Հայկական հարցը պատմականորեն արեւմտյան դիվանագիտության համար երբեք տեղայնացված (լոկալ) խնդիր չէր, եւ վերջինս բոլորովին չէր առաջնորդվում հայասիրական մղումներով²⁴:

Քաղաքական տեսանկյունից ի՞նչ էր խոստանում հայերին Սեւրի դաշնագիրը: Նախ, հոգված 88-ով Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում էր ազատ եւ անկախ պետություն, ինչպես արդեն արել էին դաշնակիցները: Ի՞նչ էր սա նշանակում: Հայտնի է, որ դեռեւս 1918 թ. Բաթումի պայմանագրով՝ տեղի տալով Մայիսյան հերոսամարտերին, նա արդեն ճանաչել էր նորանկախ հայկական պետությունը: Սեւրի պարագայում խնդիրը պարզապես ավելի էր միջազգայնանում եւ ստանում համընդհանուր ընդունելություն:

Հոգված 93-ով Հայաստանը պարտավորվում էր իր տարածքում պաշտպանել ցեղային, լեզվի ու կրոնի առումներով ազգային փոքրամասնություններին: Կարծես մինչ այդ հայերը Թուրքերի նմանությանը նրանց հալածել էին: Հոգված 125-ով հարեւան երկրներում ապրող եւ 18 տարին լրացած հայազգիները մեկ տարվա ընթացքում իրավունք ունեին ընտրել Հայաստանի քաղաքացիություն: Նդեռնից հետո գաղթական դարձածները հնարավորություն էին ստանում ապրել Սեւրով ստեղծվելիք Միացյալ Հայաստանում: Հոգված 213-ով Թուրքիան պարտավորվում էր առանց տարբերակման ընդունել բոլոր տարագիրներին,

²³ ԱՄՆ-ի Թուրքական քաղաքականության մասին տե՛ս L. EVANS, United States Policy and Partition of Turkey, 1914–1924. Baltimore, 1965.

²⁴ Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 47:

ինչը Եւրոպայի հսկողության ներքո գտնվող Թուրքիայում կնշանակեր Հայաստանի քաղաքացիություն չընտրած հայերի բնակության իրավունքի ապահովում:

Հիշատակենք մի հոգված եւս, որն ուշադրությունից դուրս է մնացել «Հայաստան» բաժնում ընդգրկված չլինելու պատճառով: Օրինակ՝ հոգված 218-ով Թուրքիան իր տարածքում թաղված անգլիացի, ֆրանսիացի եւ իտալացի զինվորների գերեզմանների տարածքները եւ դրանց ուղի տվող ճանապարհները սեփականության լրիվ ու բացառիկ իրավունքով հանձնում էր համապատասխան կառավարություններին: Անարդարացիորեն եվրոպացիները նման իրավունք մենաշնորհել էին միայն իրենց, եւ այս հոգվածը հայերին չէր վերաբերում, քանզի հակառակ դեպքում ողջ Արեւմտահայաստանը, որը Թուրքերի կողմից հայոց «գերեզման» էր դարձել, ինչպես նաեւ Միջագետքի ու Սիրիայի անապատները պետք է հանձնվեին հայերին²⁵:

Սեւրի պայմանագրի կնքումը կարծես թե պետք է վերջակետ դնէր Թուրքիայի արդարացի անդամահատմանը, սակայն դրա իրագործումը տեսական հիմքից այդպես էլ գործնական դիրքերի վրա չտեղափոխվեց: Ընդհանրապես սեւրյան որոշ հոգվածներ անորոշ քաղաքական կարգավիճակ ունեին: Ավելին, առկա էր կանխամտածված անորոշություն կարեւորագույն հարցերում: Այս հանգամանքը նշում էին նաեւ Եւրոպայի ղեկավարները: Մասնավորապես, Սեւրը ստորագրած Ֆրանսիայի վարչապետ Ա. Միլերանը խոստովանել է. «Թուրքիայի հետ կնքված դաշնագրում կան շատ թույլ տեղեր, եւ ամենից թույլը այն մասն է, որ վերաբերում է Հայաստանին»²⁶:

Այս առնչությամբ տեղին է մեջբերել Ն. Ադոնցի դիպուկ դիտողությունը. «Ժրականում, բանն այն է, որ Հայկական հարցի լուծումը, փաստորեն, հետաձգված է: Սակայն, Հայկական հարցի պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամեն մի անորոշություն, ամեն մի հետաձգում լի է սարսափելի հետեւանքներով հայ ժողովրդի ճակատագրի համար: Սեւրի դիվանագիտությունը մեծ վճռականություն ցուցադրեց ուրիշ եւ

²⁵ «Արդ, Կովկասի երկու միլիոն հայությունը, ի սփիւռս աշխարհի ցրուած մէկ միլիոն հայութիւնը, նախկին Թիւրքիոյ գաւառները դիտում են որպէս 1 500 000 ազգակիցների գերեզմանը: Ինչպէս որ Դաշնակիցները չկամեցան լքել իրենց մեռելներին, նոյնպէս եւ հայ ցեղը երբեք չպիտի կարողանայ լքել իր մեծ ու նուիրական գերեզմանը»: Տէս Ա.Ի. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 111:

²⁶ Տէս Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 649:

ավելի մեծ թուրքական նահանգներ հանձնելիս: Նա խիզախորեն թոթափեց թուրքական լուծը Միջագետքից, Սիրիայից, Արաբիայից եւ Հունական Անատոլիայից ու գտավ եւ կամք, եւ ժամանակ՝ որոշելու նրանց սահմանները: Վճռականությունը, սակայն, լքեց դաշնակիցներին, երբ նրանք դեմ հանդիման ելան փոքր Հայաստանի հարցին»²⁷:

Սելրի պայմանագրի քաղաքական վերլուծության հետ կապված անհրաժեշտ է անդրադառնալ մի քանի խնդիրների: Առաջին հերթին այդ ժամանակի հայ քաղաքական մտքի անմիասնական, կոտորակված լինելն էր, որը հատկանշվում էր միջկուսակցական սրված պայքարով: Այդ անհամաձայնությունը, քաղաքական եւ կուսակցական կրքերի բեւեռացումը նախ հարվածում էր Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը: Այս առթիվ, պայմանագրին առնչվող ցավալի հարցերից էր ստորագրման խնդիրը՝ կապված Պողոս Նուբարի մասնակցության հետ: Մյուս հարցը իրականացման հնարավորությունների խնդիրն էր: ՀՀ կառավարությունը ձգտում էր հնարավորության սահմաններում որոշ աշխատանք կատարել, որը, սակայն, վերջնական արդյունք չէր կարող տալ, քանզի նա շատ դեպքերում հարկադրաբար սպասում էր տերությունների վճռին:

Փաստորեն, ամենակարեւոր խնդիրն էր, թե ով եւ ինչպես պետք է տիրանա Սելրով նախատեսվող Հայաստանին: Իսկ հենց այդ պարագան կարծես անուշադրության էր մատնված: Համընդհանուր ուրախության պայմաններում այդ ռազմավարական հիմնախնդրի լուծումն ինքնահոսի էր թողնվել: Տերություններն ամենեւին ցանկություն չունեին զինվոր զոհաբերել: Այսինքն, թեպետ Թուրքիայի հետ հաշտության դաշն կնքվեց, բայց որպեսզի այն իրականացվեր, անհրաժեշտ էր նորից պատերազմել: Փաստորեն, Սելրի պայմանագրի իրագործման միակ եւ իրական երաշխիքը եւ գրավականը հունական արշավն էր, որի ձախողումը բացասաբար ազդեց պայմանագրի ճակատագրի վրա²⁸:

Մերձավոր Արեւելքում տերությունների միջեւ հարաբերությունների կարգավորման եւ ազդեցության գոտիների ձեւավորման ու բաժանման հարցերում առկա էր որոշակի առճակատում: Սելրի պայմանագիրը հատկապես թուլացնում էր Ֆրանսիայի դիրքերը,

²⁷ Ն. Արոնս, նշ. աշխ., էջ 17:

²⁸ Տէս Գ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Հուլյն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում եւ Փոքրասիական աղետը (1914–1923 թթ.), Ե., 2012: N. PETSALIS-DIOMIDIS, Greece at the Paris Peace Conference, 1919. Thessaloniki, 1978.

քանզի նա ուներ Թուրքիայում ամենամեծ ներդրումները: Նշանակալից էր նոր Ռուսաստանի՝ քեմալականներից ցուցաբերած աջակցությունը, քանզի Սեւրի իրականացումը կտրուկ կվատթարացներ նրա ռազմավարական դրույթները:

Վերջապես, ինչ կարող էր անել ՀՀ, եւ արդյո՞ք նա հնարավորություն ուներ: Հարկ է փաստել, որ ՀՀ պատրաստ չէր եւ հնարավորություն չուներ սեփական ուժերով միայնակ տեր կանգնելու «վիլսոնյան» Հայաստանին: Այդ պարագայի ապացույցը Սեւրի պայմանագրի կնքումից հետո սկսված Թուրք-հայկական պատերազմում²⁹ կրած ճակատագրական պարտությունն էր, պատերազմ, որով բացառիկ հնարավորություն էր ստեղծվել «վիլսոնյան» Հայաստանը քարտեզի վրայից տեղափոխելու իրական դաշտ:

Խնդրի մյուս կողմը կապված էր Սեւրի պայմանագրից հրաժարվելու հարցադրման հետ: Նախ, նման քաղաքականությանը կտրուկ կընդդիմանային ՀՀ (Արեւելահայաստան) ապաստանած արեւմտահայության այն բեկորները, որոնց համար Սեւրի պայմանագրի իրականացում նշանակում էր վերագարձ հայրենի տներ, երկրի վերականգնում: Սեւրի հարցականացումն ընդունելի չէր կառավարող Հ.Յ.Դ. համար: ՀՀ կառավարության համար Սեւրի պայմանագրից հրաժարումը հավասարազոր էր երկու տարի շարունակ Եւրոպայում մղած գործունեության վրա խաչ քաշելուն:

Փաստորեն, Արեւմուտքի խոստումները հայ դիվանագիտությանը զրկել էին աշխարհաքաղաքական իրադրության իրատեսական եւ առարկայական գնահատման հնարավորությունից: Ցանկալին հաճախ ընդունվում էր իրականի փոխարեն: Վերջապես, չպետք է մոռանալ, որ Սեւրի պայմանագիրը փաստացի քաղաքականապես եւ դիվանագիտորեն Եւրոպան էր «ստեղծել», որ եւ քանզից իր իսկ ստեղծածը:

Իսկ արդեն Լոզանի խորհրդաժողովում Հայկական հարցը տերությունների համար այլեւս կորցրել էր «հրատապությունը»: Այդտեղ Զ. Քերզոնի բնորոշմամբ՝ «հիվանդ» Հայկական հարցը դանդաղ մահացավ. հայերի մասին հիշատակություն չկար, Հայկական հարցին վերջնական լուծում չտրվեց: Ավելին, Լոզանի խորհրդաժողովը նույնիսկ Մերձավոր Արեւելքում կայուն խաղաղություն չապահովեց:

²⁹ Մանրամասն տե՛ս Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ, Հայ-թրքական պատերազմը (1920ին), Պէյրուս, 1969:

Սեւրի պայմանագիրը հայ ժողովրդի քաղաքական իղձերի ընդունումը եւ արտացոլումն եղավ միջազգային դիվանագիտության մեջ, որը, սակայն, չիրագործվեց գործնական քաղաքականությունում: Ի չիք դարձան ժամանակի հայ քաղաքական մտքի հույսերը: Արեւմտասիրությունը կրկին հավաստեց իր սխալականությունը³⁰:

Գ. ՍԵԻՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արեւմտահայաստանի նկատմամբ հայոց ունեցած իրավունքները քաղաքականից զատ ունեն ազգային-պատմական, բնական եւ լեզվամշակութային անփխտելի, ծանրակշիռ փաստարկներ: Սեւրի պայմանագրով չէ, որ հարկ է ապացուցել հայոց իրավունքների անբեկանելիությունը: Սեւրի պայմանագրի իրավական կարգավիճակի մանրամասների վերհանումը եւ հօգուտ հայերի նրա ուժի մեջ լինելու հանգամանքի ներկայացումն այդ ուղղությամբ լրացուցիչ փաստարկում կծառայի:

Հայկական լեռնաշխարհը, որի մեծագույն մասը կազմում է Արեւմտահայաստանը, հայերի բնօրրանն է, ուր նրանք ապրել, ապրում են եւ արարում: Եւ այդ առումով, արդեն իսկ, նրանք այդ հողերի նկատմամբ ունեն պատմական տիրոջ առաջնային իրավունք:

Պատմականից զատ հայ ժողովուրդն ունի ազատ ինքնորոշման իրավունք, որն այժմ անկախ ՀՀ գոյության պայմաններում չի կորցնում արդիականությունը եւ պետք է տարածվի նաեւ Արեւմտահայաստանի վրա, քանզի առանց հողի՝ ինքնորոշում չի լինում: Տեղին է հիշատակել, որ ՄԱԿ-ի Գլխավոր համաժողովը 1972 թ. դեկտեմբերի 25-ին հատուկ բանաձեւով հաստատել է բոլոր ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը: Այն փաստորեն դարձել է միջազգային իրավունքի համընդհանուր պարտադիր (jus cogens) սկզբունք:

Այս հարցում հայերի համար հրամայական է դառնում ինքնորոշման իրավունքին սեփականատեր լինելը: Հայոց պատմական իրավունքների երաշխավորմանն ուղղված Սեւրի իրավական կողմի «բարդությունը» կապված է ոչ վավերացված լինելու հետ: Ինչ վերաբերում է թուրքական կողմին, որը պետավարչական առումով «տիրացել է» արեւմտահայ հողերին, ապա այն կատարվել է բացառապես բռնի՝

³⁰ Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 54:

արտահայտված պետական մեքենայի կողմից կազմակերպված Հայոց ցեղասպանություն³¹։

Սեւրի պայմանագրի իրավական վերլուծության հարցում, որպես հիմնական սկզբունքներ ամփոփող ակտ, նկատի ունենք Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին 1969 թ. մայիսի 23-ին կնքված Վիեննայի համաձայնագիրը, որը ուժի մեջ է մտել 1980 թ. հունվարի 27-ին եւ կիրառվում է պետությունների միջեւ կնքված պայմանագրերի նկատմամբ³²։ Այն Թուրքիան վավերացրել է 1971 թ., իսկ ՀՀ՝ 1996 թ. հոկտեմբերի 23-ին։

Սեւրից լողան ճանապարհին Հայկական հարցի իրավական կարգավիճակը վերլուծել է Շ. Թորիկյանը³³։

Ընդհանուր առմամբ, միջազգային պայմանագրերի տեսության մեջ գոյություն ունի *pacta sunt servanda* սկզբունքը, որը բառացի նշանակում է՝ «Պայմանագրերը պետք է կատարվեն»։ Այս սկզբունքը գրեթե պարտադիր բնույթ է կրում, միաժամանակ նրանից հրաժարվելը միջազգային իրավունքի *delict* (խախտում) է համարվում, իսկ խախտման եւ դրա հետեւանքների պատասխանատվությունն ամբողջովին ընկնում է խախտում կատարած պետության վրա։

Պայմանագրի վավերականության նախապայման է, որ այն կնքված լինի պատշաճ կերպով՝ պահպանելով միջազգային իրավունքի ճանաչված օրենքները եւ անհրաժեշտ սկզբունքները։ Սա թեպետ տեխնիկական, բայց կարեւոր պահ է։ Սեւրի պայմանագրում այս հանգամանքը պատշաճ մակարդակի էր։ Սակայն, Սեւրին վավերացում չհետեւեց։ Ընդհանրապես, միջազգային իրավունքում պայմանագրերը վավերացնելուց հրաժարվելը չի դիտվում խիստ անիրավազոր քայլ, բայց այն այսպես թե այնպես բնութագրում է տվյալ պետության ոչ հաստատակամ վարքագիծը։ Այս հանգամանքն առավելապես վերաբերում է եվրոպական տերություններին (Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա), որոնք Թուրքիայի հարցում սեփական խնդիրները կարգավորելով, փաստորեն, անտարբերության մատնեցին իրենց իսկ ստանձնած պարտավորությունները։

³¹ Մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 54–62։

³² Տե՛ս Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի 1969 թ. մայիսի 23-ի կոնվենցիան, Ե., 1997։ Այսուհետ միջազգային-իրավական համեմատությունները կկատարենք ըստ այս կոնվենցիայի։

³³ Տե՛ս Շ. ԹՈՐԻԿՅԱՆ, Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, Պէյրուս, 1976։

ՀՀ որպես Սեւրի պայմանագիր ստորագրող պետություն, նրան հաջորդող Լոզանի պայմանագրի ստորագրմանը չի մասնակցել, պայմանագրի փոփոխության շուրջ համաձայնություն չի տվել: Ի վերջո, հենց Սեւրի պայմանագրում որեւէ փոփոխության հնարավորություն նախատեսված չէր:

Վերջապես, միջազգային իրավունքում պայմանագրի կատարումից միակողմանի հրաժարվելը նշանակում է այն առ ոչինչ հայտարարել, որը, որպես կանոն, անթույլատրելի է եւ համարվում է անիրավազոր *facta sunt servanda* սկզբունքի խախտում: Պայմանագիրը կարող է առ ոչինչ հայտարարվել, երբ նրա մյուս մասնակից պետությունը դադարում է գոյություն ունենալ: Իսկ որ հայկական պետականությունը չի դադարել՝ ներկա ՀՀ փաստացի միջազգայնորեն ընդհանուր ճանաչումը դրա վկայությունն է:

Այժմ, երբ խոսում ենք Սեւրի պայմանագրի իրավական կարգավիճակի պահպանման մասին, տեղին է շեշտել, որ Թուրքիան իրավազոր չէ Լոզանի պայմանագիրն արեւմտահայ հողերի հանդեպ հայկական պահանջները խափանելու ուղղությամբ իր նպատակներին ծառայեցնելու համար, թեկուզ սոսկ այն պատճառով, որ նրա կնքումը հակասում է պարտադիր իրավական սկզբունք դարձած ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքին:

Անդրադառնանք մի քանի հոդվածների, որոնք թեեւ հայերի մասին ուղղակի չեն հիշատակում, սակայն որոշակի վերաբերում են նաեւ հայերին: Ի դեպ, այս հոդվածներին մինչ այժմ ուշադրություն չի դարձվել: Այսպես, 226–228-րդ եւ 230-րդ հոդվածներով Թուրքիան ճանաչում էր դաշնակիցների իրավունքը՝ պատերազմի սովորություններին հակասող գործողությունների կատարման մեջ մեղադրվող ցանկացած անձի հանձնել համապատասխան երկրի ռազմական դատարանին՝ պարտավորվելով ներկայացնել ցանկացած փաստաթուղթ եւ տվյալ: Դեռ 1919 թ. Փարիզի վեհաժողովում ստեղծվել էր իրավաբանների հանձնաժողով՝ հայերի ջարդերի կազմակերպիչ-պատասխանատուներին դատական հետապնդման ենթարկելու հանձնարարականով: Սակայն, հանձնաժողովի աշխատանքն ԱՄՆ-ի ներկայացուցչի առարկություններից հետո փակուղի մտավ: Ինչեւէ, Սեւրյան հոդվածների հիմքում դրվեցին այդ հանձնաժողովի հանձնարարականները³⁴:

³⁴ Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 61:

Ըստ Սեւրի 142-րդ հոդվածի՝ 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից հետո բռնի մահ-մեղականացվածը կարող էր «դիտվել» որպես ոչ մահմեղական: Իսկ «անհետացած, առեւանգված, ներկալված եւ ազատագրված» անձանց որոնելու եւ ազատելու համար Թուրքիան պարտավորվում էր ամենայն աջակցություն ցույց տալ: Իսկ արդեն 144-րդ հոդվածով 1914 թ. հունվարի 1-ից հետո «գազանությունների հանդեպ ունեցած վախից կամ բռնադատման այլ եղանակով արտաքսված այլազգիները» պետք է վերադարձվեին իրենց հայրենի ակումբները եւ վերստին տիրանային նախկինում իրենց պատկանած անշարժ եւ շարժական գույքին³⁵: Այս ամենից հետո նույնիսկ ավելորդ է նշել, թե ինչ կարեւորագույն նշանակություն կարող էին ունենալ այդ հոդվածների իրագործումը Թուրքիայի իրականացրած ցեղասպանության արդյունքում տարագիր դարձած հայության համար:

Սեւրի պայմանագիրը, միջազգային իրավունքի սկզբունքների համաձայն, այժմ էլ չի կորցրել իր իրավական ուժը եւ միջազգային հարաբերությունների համապատասխան բարենպաստ ընթացքի դեպքում կարող է կրկին բանակցությունների սեղանին դրվել եւ հայոց պահանջատիրության համար որպես իրավական փաստաթուղթ-հիմք ծառայել:

Դ. ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՏՆՏԵՍԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տնտեսա-աշխարհագրական տեսանկյունից մինչ այժմ Սեւրի պայմանագրին անդրադարձել են հիմնականում Հայաստանի սահմանների որոշման խնդրի հետ կապված, եւ բնականաբար այն մեզ հետաքրքրում է հողային տարածքների հատկացման առումով³⁶: Ըստ հոդված 89-րդի՝ Թուրքիան եւ տերությունները, ինչպես նաեւ Հայաստանը, համաձայնվում էին Կարինի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բաղեշի նահանգներում սահմանագծի որոշումը թողնել ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի որոշմանը: Իսկ այդ դեպքում հոդված 90-ով Թուրքիան նախապես հայտարարում էր, որ կանխավ հրաժարվում է հանձնված տարածքների նկատմամբ բոլոր իրավունքներից:

Հայաստանի ինքնիշխանությանը հանձնվող տարածքների առթիվ նրա վրա դրվում էին ֆինանսական պարտավորություններ՝ կապված

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ., նշ. աշխ., էջ 62–67:

Թուրքիայի հանրային-արտաքին պարտքի համապատասխան բաժնի հետ: Սա ինքնին առնվազն անարդար եւ անբարո իրավական նորմ էր. դարեր շարունակ ի թիվս այլ հպատակ ժողովուրդների Օսմանյան կայսրությունը շահագործել ու թալանել էր նաեւ հայերին, եւ հիմա ցեղասպանության ենթարկված հայ ժողովուրդը պետք է իր բաժին ֆինանսական հատուցումը տար հաղթանակած «ազատարար» Եւրոպային: Այսինքն, ավերված տնտեսական ենթակառուցվածքներով ՀՀ փաստացի ընկնելու էր ֆինանսական կախվածության մեջ: Իսկ արդեն ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի վճռից հետո տեղում սահմանը որոշելու համար, ըստ հոգված 91-րդի, երեք ամսվա ընթացքում պետք է ստեղծվեր սահմանագծման հանձնաժողով, ընդ որում, այդտեղ ՀՀ մասնակցության մասին ոչ մի հիշատակություն չկար:

Առանձնակի նշանակություն ունեն ծովային ելքի խնդիրը: Հոգված 351-րդով Բաթումի նավահանգստով դեպի Սեւ ծով ազատ մուտքի իրավունք տրվում էր նաեւ ՀՀ-ին, իսկ հոգված 352-րդով ՀՀ նման իրավունքից օգտվելու էր նաեւ Տրապիզոնի նավահանգստում:

Ընդունված տեսակետ է, որ Հայաստանի սահմանները որոշվեցին Սեւրում, նույնիսկ այն հիշատակվում է որպես «Սեւրյան»: Սակայն, պայմանագրով նման սահմանագծում հստակ չարվեց: Այս առումով, եթե եվրոպական տերությունները հաստատակամ եղան եւ հենց պայմանագրում ճշգրտված նշեցին, ընդ որում մանրամասն, Հունաստանի եւ Զմյուռնիայի սահմանները, իսկ Սիրիայի, Միջագետքի եւ Հեջազի համար էլ այն թողնվեց տեղում՝ համապատասխան հանձնաժողովներին որոշելու համար, ապա Հայաստանի պարագայում նման հստակություն չկար: Այն ուղղակի հանձնվեց Վիլսոնի տնօրինմանը, ինչը զգալիորեն թուլացնում էր Հայաստանի անկախության ճանաչման նշանակությունը:

Տերությունները լավ էին հասկանում, որ քեմալական հարցի լուծումն իրենց համար զգալի ծախսերի հետ է կապված, իսկ հանուն հայերի նման զոհողության գնալու ցանկություն չունեին: Անորոշ էր մնում նաեւ ՀՀ արեւելյան սահմանների ճակատագիրը: 1918 թ. սկսած քաղաքական դեպքերն արդեն ապացուցել էին, որ տարածքային առումով որեւէ փոխըմբռնում Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ անհնարին է: Այսինքն, Ն. Ադոնցի բնորոշմամբ. «Սոսկ այն փաստը, որ Հայաստանի սահմանների կարեւորագույն հարցը գործնականում բաց է մնում,

նշանակալիորեն նվազեցնում է այս ակտի գործած տպավորությունը, որն այլապես, անկասկած, խիստ մեծ նշանակություն ունի»³⁷:

Այսպիսով, Սեւրի պայմանագիրը հայերին տվեց ամեն ինչ, բացի ամենակարեւորից՝ նրանց սահմանների հստակ որոշումից: Իսկ որ հայերի համար սեփական երկրի սահմանների որոշման խնդիրն ուներ ռազմավարական նշանակություն՝ կասկածից վեր է: Եւ նման խնդրի որոշումը հետաձգելով՝ տերություններն իրականում բարձիթողի եւ անորոշ վիճակ էին ստեղծում: Դրա պատճառը տերությունների չցանկանալու եւ ինչ-որ առումով նաեւ ի վիճակի չլինելու մեջ էր³⁸:

Ավերակ դարձած Հայաստանից նրանք խոշոր հաշվով օգուտ չէին ունենալու, նավթ չէին արտահանելու, եւ դեռ այս ամենին էլ ավելացրած՝ պետք է վաղ թե ուշ բախվեին Այսրկովկասում իր կորցրած դիրքերը վերանվաճելու եւ ամբողջացնելու խորհրդային դարձած նոր Ռուսաստանի ձգտմանը: Այդ պատճառով էլ Եւրոպան իր անճարակությունը քողարկելու համար հարցի լուծումը բարդեց հայասերի համբավ ձեռք բերած Վիլսոնի արդեն զգալիորեն «երերող» ուսերին՝ պարզորոշ հասկանալով, որ վերջինս էլ ի զորու չէ ապահովել ապագա Հայաստանի ամբողջականությունը: Վիլսոնը դեռ 1920 թ. մայիսի 17-ին համաձայնել էր Հայաստանի սահմանների որոշման գործում միջնորդ լինել:

Վ. Վիլսոնից մի քարտեզ գծել էր պահանջվում, որն էլ նա կատարեց... յոթ ամսվա ընթացքում՝ 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին հռչակելով իրավարարական վճիռը եւ արդյունքում «հարստացրեց» տարածաշրջանի քաղաքական աշխարհագրությունը³⁹: ԱՄՆ Սենատի կողմից Հայաստանի մանդատի մերժումից հետո քարտեզագծումը Վիլսոնի կարապի երգն էր, եւ նրան ենք «պարտական» նման Հայաստան «շնորհելու» համար:

³⁷ Ն. ԱՊՈՆՑ, նշ. աշխ., էջ 16:

³⁸ Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 64:

³⁹ Վաշինգտոնում հրապարակվել է 1921 թ. հունվարի 2-ին: Վճիռը մանրամասն տե՛ս The Papers Relating to Foreign Relations of United States, 1920. Vol. 3. Washington, 1936, pp. 790—804. W. WILSON, Mandate for Armenia. Washington, 1920. Armenia and Turkey. As Decided by President W. Wilson, November 22, 1920. Washington, 1920. The Frontier between Armenia and Turkey as Decided by President Woodrow Wilson, November 22, 1920. New York, 1921. Գրականության մեջ միշտ նշվել է «Վիլսոնյան»: Քարտեզը գծվել է ԱՄՆ բանակի Գլխավոր շտաբի մայոր Լ. Մարտինի գլխավորությամբ ԱՄՆ երկրաբանական ծառայության Քարտեզագրական մասնաճյուղի կողմից ԱՄՆ Պետքարտուղարության հետ, Հարբորդի Առաքելության հետազոտությունների եւ թուրքական գլխավոր շտաբի, պատերազմական շրջանի գերմանական եւ պարսկական ու Անդրկովկասյան տարածքների բրիտանական քարտեզների հիման վրա:

Վերջապես, հայերին ինչ հողեր էին հասնում Վիլսոնի վճռով: Արեւմտահայաստանը պետք է ունենար 90 000 կմ² տարածք: Վանի նահանգի 39 300 կմ² տարածքից Հայաստանի մաս էր կազմելու 20 000 կմ², Կարինի 49 700 կմ², 40 000 կմ², Բաղեշի 27 100 կմ², 15 000 կմ², Տրապիզոնի 32 700 կմ², 15000 կմ²: Այս ամենը աշխարհագրական առումով ընդգրկում էր Վանի լիճը, Արածանիի եւ Արմ. Եփրատի վերին ու միջին հովիտները, Ճորոխի հովիտները: Այս տարածքին ավելացրած տվյալ պահին ՀՀ (Արեւելահայաստան) 71 330 կմ² կստացվի 161 370 կմ²:

Արեւմտահայկական հողերն Առաջին աշխարհամարտի գլխավոր թատերաբեմերից են եղել, որի արդյունքում նրանց տնտեսական ենթակառուցվածքներն ամբողջությամբ ավերվել էին, եւ պայմանագրում անգամ խոսք չկար հայերին թուրքական կողմից որեւէ հատուցում տրամադրելու մասին՝ ցեղասպանության ու ռազմական գործողությունների արդյունքում կրած մարդկային եւ նյութական կորուստների դիմաց⁴⁰: Դեռեւս 1916 թ. Սալքս-Պիկոյի համաձայնագրով մասնավորապես Կարինի, Վանի, Բաղեշի, Տրապիզոնի նահանգները պետք է հանձնվեին Ռուսաստանին⁴¹: Մոտավոր նույն սահմանագծումն էր նախանշված Երզնկայի 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ի ռուս-թուրքական զինադադարով եւ դեմարկացիոն գծերի ակտով⁴²: Այդ առումով, ինչպես Եւրոպայի ընտրությունը, այնպես էլ Վ. Վիլսոնի սահմանագծումը պատահական չէր: Նրանք լավ էին հասկանում, որ ռուսները պետք է ձգտեն տիրանալ նախկինում իրենց «հասանելիքին», եւ այդ դեպքում խորհրդա-քեմալական առճակատումն անխուսափելի կլիներ:

Վ. Վիլսոնի որոշած տարածքի բարդությունն այն էր, որ դրանք հայերը դեռ պետք է... ազատագրեին ռազմատենչ քեմալականներից: Այո՛, հենց հայերը եւ միայն հայերը, այդ հարցում Վիլսոնը եւ Եւրոպան ոչ մի պարտավորություն չէին ստանձնում: Փաստորեն, Վիլսոնը հայերին տարածքներ «շնորհելով», նրանց ոչինչ չասաց, թե ինչպես դրանց տեղ դառնալ: Ավելին, ԱՄՆ-ը ոչ մի քայլ չձեռնարկեց, ինչն առանձնապես արտահայտվեց Հայաստանի նկատմամբ ամերիկյան մանդատի վերջնական

⁴⁰ Տե՛ս Հայ ժողովրդի ժողովրդագրական եւ նյութական կորուստները ցեղասպանության ընթացքում եւ դրանց հատուցման հիմնախնդիրները, Ե., 2015:

⁴¹ Տե՛ս Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 381—402:

⁴² Տե՛ս Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 412—418:

մերժմամբ⁴³։ Ակնհայտ «թերին» այն պարագան էր, որ փաստորեն հիշյալ տարածքները 1915 թ. Մեծ եղեռնի հետեւանքով զրկվել էին իրենց բնիկ հայությունից։

Այժմ մի քանի խոսք Սեւրի պայմանագրի զուտ տնտեսական հոգվածների մասին։ Հոգված 240-րդով Թուրքիայից տարածք ստացած պետություններն անհատույց ձեռք էին բերում դրանց վրա գտնվող ցանկացած գույք։ Հայաստանի պարագայում իրական չէր, քանզի Արեւմտահայաստանում նման գույք չէր մնացել։ Հոգված 241–242-րդով անջատված տարածքների տիրացած երկրները ստանձնում էին Թուրքական պարտքի համապատասխան բաժինը։ Այս դրույթն իրավականորեն անհարիր էր հայոց միլիոնավոր զոհերի հիշատակի առջեւ։

Եզրակացնելով՝ կատարենք որոշակի աշխարհագրական համեմատություններ։ Եթե 1919 թ. Ամբողջական Հայաստանի տարածքը պետք է կազմեր 330 հազար կմ², ապա հետագա նահանջը խիստ նկատելի է։ Եթե Սեւրի պայմանագրի համաձայն Թուրքիայի տարածքը պետք է կազմեր 440 հազար կմ², ապա այժմ այն 725 հազար կմ² ավելի է։

ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական հարցի համար մի նոր փորձություն էր Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը, որտեղ ողջախոհությանը համապատասխան հայկական պահանջները կառժես թե պետք է արժանի ընկալում եւ հաստատում գտնեին։ Բայց այս անգամ էլ Արեւմուտքի դիվանագիտության շահերն ամենեւին մեր օգտին չէին։ Սոսկ փաստացի ճանաչելով ՀՀ, Անտանտի ղեկավարները «բեռ» դարձած Հայկական հարցը փոխանցեցին Ազգերի լիգայի տնօրինմանը, քաջատեղյակ լինելով, որ վերջինս ի զորու չէ աջակցել հայերին։ Ազգերի լիգան էլ իր հերթին՝ անկախ Հայաստանի գաղափարը դարձրեց «ազգային ակուլի», ապա «հայ գաղթականության հարցի» հասկացության՝ վերջնականապես ցուցաբերելով իր անճարակությունը՝ դադարեցրեց Հայկական հարցի հետագա քննարկումը, մանավանդ այդ «ազգային ակուլի» միջազգային իրավական եւ փաստացի սեփականատեր ԽՍՀՄ-ը գաղափարական ու աշխարհաքաղաքական մրցակից-հակառակորդ էր։

⁴³ Ամերիկյան մանդատի մասին մանրամասն տե՛ս The Joint Mandate Scheme. New York, 1919. G. H. MOSELEY, Mandatory over Armenia. Washington, 1920. Should America Accept Mandate for Armenia? New York, 1919. Maintenance of Peace in Armenia. Washington, 1920. J. B. GIDNEY, A Mandate for Armenia. Kent, 1967. Դեպի Հայաստան։ Ամերիկյան զինվորական առաքելության զեկույցը, Ե., 2014։

Սեւրի պայմանագրի նկատմամբ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները մեծ հույսեր ունեին եւ լավատեսությամբ էին լցված⁴⁴: Նրանք իրավամբ համոզված էին եւ հույս ունեին, որ Առաջին աշխարհամարտում հայ ժողովրդի կրած անլուր զրկանքներն ու ունեցած ծառայությունները տարբեր ռազմաբեմերում դաշնակիցներն ըստ արժանվույն կգնահատեն, որ ի վերջո Թուրքիան կստանա արժանի պատիժ: Սակայն, Արեւմուտքը հազիվ էր կնքել Սեւրի պայմանագիրը, երբ անմիջապես սկսեց բարձրացնել դրա վերանայման հարցը: Ավելին, Ֆրանսիան եւ Իտալիան նույնիսկ հույն-թուրքական եւ թուրք-հայկական⁴⁵ պատերազմների (այս դեպքում՝ նաեւ Խորհրդային Ռուսաստանը) ժամանակ ռազմական օգնություն ցուցաբերեցին քեմալականներին:

Սեւրի պայմանագրի դասերից մեկն էլ այն է, որ այսօր անհրաժեշտ է ունենալ ծրագրային ռազմավարություն՝ աշխարհաքաղաքական ցանկացած իրադրության պատրաստ լինելու համար: Հակառակ դեպքում երկրորդ 1915 թվական՝ հիմնականում թշնամաբար տրամադրված տարածաշրջանում, դժվար բացառելի է:

Յեղասպան Թուրքիան օգտվելով Արեւմուտքի ռազմաքաղաքական եւ ֆինանսատնտեսական հսկայածավալ օժանդակությունից՝ շարունակում է մնալ հայերի գլխավոր իրական հակառակորդը, ընդ որում, հենց Սեւրի պայմանագրի առումով: Նշյալի առումով ուշագրավ է 2016 թ. սեպտեմբերի 30-ին «Բալկան» տեղեկատվական գործակալության հետեւյալ հաղորդագրությունը. «Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայյիփ Էրդողանը փորձում է վերանայել Լոզանի պայմանագիրը նորօսմանականության հայեցակարգով: Նա զղջում է, որ ըստ պայմանագրի բովանդակության, Թուրքիան ստիպված է եղել զիջել էգեյան կղզիները Հունաստանին»⁴⁶: Իսկ որ Էրդողանը նպատակադրվել է չեղարկել Լոզանի պայմանագիրը՝ վկայում են նրա այլ բազմաթիվ ելույթները:

Թուրք գործիչների անհանգստությունը ցույց է տալիս, որ Սեւրի պայմանագիրը մոռացված վավերագիր չէ, քանզի Թուրքերը լավ են հասկանում, որ վաղ թե ուշ այն կրկին քաղաքական թատերաբեմ դուրս

⁴⁴ Մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 67–114:

⁴⁵ «Թիւրք արշաւանքը դէպի Հայաստան կազմակերպուած դաւադրութիւն էր յատկապէս Սեւրի դաշնագրի դէմ, հետեւեալաբար եւ Դաշնակիցների դէմ»: Տէս ԱԻ. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 109:

⁴⁶ Տէս Erdogan considers the Treaty of Lausanne a defeat. Independent Balkan News Agency. 30 September 2016.

գալու հավանականությունն ունի: Այդ առումով, հարկ է միշտ պատրաստ լինել, քանզի հակառակ դեպքում չի բացառվում 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի աղետալի կրկնությունը: Հիշենք՝ պատմության մեջ ապացուցված փաստ է. թուրքերը երբեք կամավոր չի կատարել իր ստանձնած պարտավորությունները⁴⁷:

Այժմ, Թուրքիայի համար ԵՄ-ին անդամակցելն այլևս գերակա եւ առաջնահերթ նպատակ չէ: Ս. Սոֆիայի տաճարի կրկին մզկիթ դարձնելը ներկա Թուրքիայի հանրապետության՝ դեպի Օսմանյան կայսրություն վերադարձի ձգտման խորհրդանիշերից է: Դրանով նաեւ Թուրքիան գործնական հայտ է ներկայացնում իսլամական եւ թյուրքական աշխարհում առավելագույնս գերադաս դերակատարման, որի ճանապարհին միակ իրական խոչընդոտը հենց Սեւրի իրականացում երազող-ձգտող Հայությունն է՝ ի դեմս Հայաստանի Հանրապետության եւ Արցախի Հանրապետության:

Ժամանակի ընթացքում, վաղ թե ուշ, Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը (էական չէ թե ինչ ձեւակերպմամբ կամ ձեւաչափով) Թուրքիային կսպառնա ոչ միայն ֆինանսական վնաս եւ տարածքների կորուստ, այլև (ինչն ամենակարեւորն է թուրքերի համար) ազգային ինքնագիտակցության ու մշակույթի արմատական ձեւախեղում (Գերմանիայի ապանացիֆիկացման համանման), որին վճռականապես դեմ կլինեն քեմալիստական, պանիսլամական, պանթուրքական, պանօսմանյան շրջանակները (անկախ էրգոդանի կամ տվյալ պահին թուրքական իշխանության հանդեպ նրանց վերաբերմունքից):

Եւրոպան Սեւրի պայմանագիրը դիտարկեց որպես սոսկ ժամանակի քաղաքական անհրաժեշտության արդյունք, որը մեծ չափով կարող էր հաջողությամբ փոփոխվել, եթե այդպես պահանջեր նրա շահը: Եւրոպան հայերին միշտ օգտագործեց՝ իր նպատակներին եւ շահերին ծառայեցնելով նրանց պահանջները եւ շահերը:

Ոչ մի օտար մեզ համար չի ազատագրի Արեւմտահայաստանը: Քաղաքականության մեջ վճռականորեն գործող հաստատակամ մենակի համար միշտ էլ դաշնակիցներ կգտնվեն:

Հայկական պահանջների արդարացիությունը կասկած չի հարուցում: Հայոց իրավունքները հարկ է ապացուցել ինքնապաշտպանության

⁴⁷ Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 136:

Սևրի պայմանագրի ստորագրումը

«Վիլսոնյան» Հայաստանի փառաբեր

պատրաստակամության մեջ, պայքարով, կռվով: Աշխարհն ուրիշ ոչ մի այլ եղանակի առջեւ չի ընկրկում եւ տեղի տալիս: Այս առումով, տեղին է մեջբերել Գ. Նժդեհի դիպուկ ձեւակերպումը. «Պայմանագրերն ապրում են այնքան ժամանակ, որքան ապրում են նրանց ծնունդ տվող պայմանները: ... Պետությունները հաշվի են առնում միջազգային իրավունքը եւ հարգում իրենց ստորագրած պայմանագրերը, քանի դեռ շահում են գոյություն ունեցող դրությունից, սակայն հենց որ մի այլ դրություն, հենց որ մի ուրիշի թղթե բարեկամությունը իրենց ավելի շահավետ թվաց, նրանք թքում են պայմանագրերի վրա, լքում իրենց նախկին զինակիցներին եւ սպառնում աշխարհի խաղաղությանը»⁴⁸:

Ժամանակին մենք հիմնավորապես չգիտակցեցինք Խրիմյան Հայրիկի՝ Բեռլինի փորձից իմաստացած Երկաթե շերեփի խորհուրդը, որի համար անասելի թանկ հատուցեցինք: Անհրաժեշտ է գիտակցել, որ դիվանագիտական վավերագրերի արժեք ունեցող փաստաթղթերի ժամանակն անցել է: Այդ առումով, եթե ընդունում ենք, որ Սեւրի պայմանագիրն այժմ էլ ունի արդիական նշանակություն, հարկ է այն օժտել իրականացման հեռանկարներով, մշակել դրա կյանքի կոչման իրական-գործնական միջոցառումների ծրագիր⁴⁹: Իսկ այդ ուղղությամբ միակ արմատական լուծումը աներկբա հետեւյալն է. հայերը եթե Սեւրի պայմանագրի իրականացում են ուզում՝ պետք է պատրաստ լինեն կռվի, քանզի առանց դրա ոչ ոք եւ առաջին հերթին թուրքը, երբեք հող չի զիջի: Մեր խորին համոզմամբ, հենց այս պարագայում է Սեւրի պայմանագրի այժմեականությունը եւ իրականացման գործնականությունը:

РЕЗЮМЕ

Севрский договор имеет важное значение для армянской политической мысли. Он был особенным в связи с ожидаемым результатом. Севрский договор – один из самых интересных эпизодов в долгой истории дипломатии и Армянского вопроса. В статье представлен исторический путь, политико-правовой, экономико-географический анализ Севрского договора и актуальность.

⁴⁸ Գ. Նժդեհ, *Երկեր, հտ. 1, Ե., 2002, էջ 116*:

⁴⁹ Ա. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, *նշ. աշխ., էջ 138*:

SUMMARY

The Treaty of Sevres is of great importance for the Armenian political thought: it was special with a predictable result. The Treaty of Sevres is one of the most interesting episodes in the long history of diplomacy and the Armenian Issue. The article presents the historical path, political and legal, economic and geographical analysis of the Sevres Treaty and its relevance.

